

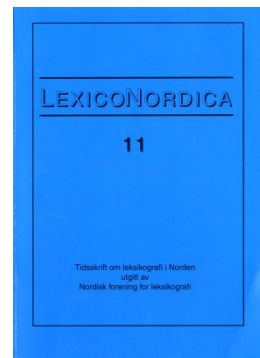
LexicoNordica

Titel: En ordboksfamilj med anor.Om en lång och obruten tradition i engelsk-svensk och svensk-engelsk lexikografi

Forfatter: Arne Oloffson

Kilde: LexicoNordica 11, 2004, s. 67-84

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Arne Olofsson

En ordboksfamilj med anor

Om en lång och obruten tradition i engelsk-svensk och svensk-engelsk lexikografi

The present scene in bilingual lexicography for English and Swedish is dominated by the Norstedt "family" of dictionaries. All sizes are represented, from the top pair, where each member features 135,000 "words and phrases", down to the phrase-book format. The aim of this article is to describe the historical network behind the Norstedt works on the market today. It is demonstrated that for the production of this publishing-house and its immediate predecessors (Svenska Bokförlaget and Esselte Studium), there is no real break in the English-Swedish tradition between 1889 and 2000 and none in the Swedish-English one between 1904 and 2000. Particular attention is paid to the older dictionaries, their microstructure and the vacillation as to their intended function in terms of reception and production.

Bakgrund

Den engelsk-svenska lexikografien börjar med Serenius (1734) och den svensk-engelska med Serenius (1741).¹ En komprimerad totalöversikt över perioden 1734–1988 är publicerad av Olofsson (1991a) och en utförligare beskrivning av perioden 1734–1832 av Olofsson (1991b). För perioden 1850–1905 är Bratt (1982) en värdefull källa, om än med vidare fokus än just ordböcker.

Från första hälften av 1700-talet har det utan avbrott funnits tillgång till engelsk-svenska och svensk-engelska ordböcker. Denna artikel är fokuserad på lexikografisk kontinuitet men inte som en totalöversikt utan med speciell inriktning på den sammanhängande ordbokstradition som började 1889 och i dag är representerad i det mest kompletta sortiment av ordböcker för engelska-svenska och svenska-engelska som finns, nämligen Norstedts. Sortimentet toppas storleksmässigt av paret *Norstedts stora engelsk-svenska ordbok* och *Norstedts stora svensk-engelska ordbok*, som i sin tredje upplaga (2000) har 135.000 "ord och fraser" i vardera delen. Paret i storleken närmast under är baserat på andra upplagan (1993) och omfattar drygt hälften så många uppslagsord. Ännu mindre storlekar finns, ända ner till reseparlörklassen.

¹ Serenius och hans insatser har behandlats i Rogström (1998).

I artikeln behandlas de äldre verken mer detaljerat än de dagsaktuella i fråga om makro- och mikrostruktur, grammatisk information och uttalsangivelser. Anledningar till detta är att de nyare är så mycket lättare att komma åt för studium i dagens bokhandlar och bibliotek samt att dessa aspekter numera standardiserats på ett tämligen välkänt sätt.

Wenström & Lindgren (1889)

Tiden kring 1800 uppvisade en blandning av stora och små ordböcker, medan mitten av 1800-talet kännetecknades av mellanstora handordböcker, ”pocket dictionaries”, i flera fall anonyma. Bland de större verk som började komma mot slutet av seklet är det Wenström & Lindgren (1889) som är intressant för den fortsatta utvecklingen.² Detta verk var med sina 1758 ordbokssidor den största engelsk-svenska ordboken dittills.

Fastän Wenström & Lindgren (1889) inte presenterades som en skolordbok, använde den det system för uttalsbeteckningar som föreskrivits 1866 av en skolkommision, och som tidigare använts av Nilsson et al. (1875), nämligen det s.k. Walkerska systemet. Detta, som inte i grunden var uppfunnet av Walker, fick bära hans namn genom att det blivit mest känt via hans uttalsordbok från 1791. Det kännetecknas av små siffror tryckta ovanför varje vokal för att ange vilket av de möjliga uttalen av vokalen som var aktuellt i uppslagsordet. Det förtjänar att noteras att det uttal som fanns att tillgå i Walkers uttalsordbok för det sena 1800-talets lexikografer låg ett sekel tillbaka i tiden (och att John Walker själv närmade sig 60 års ålder när hans bok kom ut). I den mån man följde inte bara Walkers system utan också hans uttalsangivelser, var det alltså 1700-talsuttal som kom att läras ut i de svenska skolorna mot slutet av 1800-talet och ett gott stycke förbi sekelskiftet. Ett av de retarderade dragen var att skriftens /r/ i engelska ord som *bar* och *bard* aldrig angavs som stumt, vilket det hade blivit i södra delen av England (inklusive London-området) under 1700-talets lopp (Jespersen 1909:360).³

² Erik Lindgren (1844–1899) verkade i Stockholm. Han var huvudlärare i engelska vid Kungliga högre lärarinneseminariet och vid Beskowska skolan. Från 1893 fram till sin död var han lektor vid Kungl. Sjökrigsskolan. Oscar Edmund Wenström (1845–1902) var språklärare vid läroverket i Visby (Bratt 1982:36).

³ I de fall där ett r i uttalsangivelsen var kombinerat med ett följande d, t, l eller n var det för de flesta svenskar ingen större skada skedd; man kan anta att de ofta spontant läste ut sådana kombinationer med svenskans supradentala sammansmältningar, vilka är goda approximationer av de engelska konsonanterna i fråga.

Varje uppslagsord i Wenström & Lindgren (1889) var försett med uppgift om ordklassstillhörighet. För huvudverben användes indelningen i transitiva och intransitiva men med förkortningar som går tillbaka på ett äldre system, nämligen *va.* (verbum activum) respektive *vn.* (verbum neutrum).⁴ Bland substantiven skildes egennamnen ut med förkortningen *s.pr.* (proprium) i de få fall då de förekom i själva ordboken; principen var annars (från och med andra upplagan) att egennamn listades i ett 50-sidigt appendix efter de 1758 ordbokssidorna; denna listning av egennamn och deras uttal utgavs först separat 1891. Distinktionen mellan räknebara och oräknebara appellativer markerades inte på något sätt.

Homonymer presenterades som separata uppslagsord, och numreringen av dem var placerad inte bara efter själva ordet utan även efter uttalsangivelsen. Svenska översättningsförslag gavs med stor frikostighet men utan större ansatser till strukturering eller koppling mellan betydelseerna. Frikostigheten gällde också engelska exempel på fraser, och det sägs faktiskt explicit i förordet att en avsikt med detta är att ordboken skall kunna användas även för översättning *till* engelska. Detta är en dubbelhet eller kanske vaghet i fråga om avsedd funktion som det finns fler exempel på i denna tradition snarare än ett genomarbetat försök till bidirektionalitet.

Typografiskt är det värt att notera att detta var den första stora ordbok som helt övergav frakturstilen. Öman (1872), en mindre ordbok, hade övergett den med motiveringen att den var ”en styggelse” för t.ex. engelsmän och amerikaner,⁵ men Nilsson et al. (1875) använde den för de svenska översättningarna.

Två tidiga engelsk-svenska förkortningar

Både Wenström och Lindgren fortsatte så gott som omedelbart med var sin förkortad version av den stora ordboken. Lindgren satsade på ett

⁴ Den komprimerade framställningen i Olofsson 1991a kan ge intrycket att verben verkligen delades upp i verba activa och verba neutra fram till 1890-talet, men i själva verket var det bara förkortningarna som dröjde sig kvar.

⁵ Öman (1872) var i första hand en aktiv ordbok från svenska till engelska, men av förordet framgår att den även var avsedd som en ”prisbillig vägledning vid studiet av Svenskt språk och Svensk litteratur”. Detta var den främsta anledningen till att frakturans ”styggelse” övergavs. Förläggaren av Öman (1872) hade ett så brinnande typografiskt intresse att han för ändamålet lät gjuta särskilda typer i ”egyptiskt” och ”joniskt” typsnitt.

mellanstort format för skolan, medan Wenström gick ännu längre i förkortningsarbetet och producerade en liten fickordbok.

Lindgren (1891) var med sina 673 sidor något under hälften av volymen hos Wenström & Lindgren (1889). Den var först i Sverige med att explicit kalla sig skolordbok: *Engelsk-svensk ordbok. Skolupplaga på grundvalen af Wenström-Lindgrens större engelsk-svenska ordbok*. Det förtjänar att påpekas att den skola ordboken var avsedd för bara var delar av läroverkens linjesystem. Det skulle dröja till 1905 innan engelska blev obligatoriskt ämne för alla inriktningar i den högre skolutbildningen. Det är också intressant att lägga märke till den tydliga markeringen av beroendet av det tidigare verket. I övrigt finns det inget förord utan bara några upplysningar om presentationsstrukturen och förkortningar som används.

Eftersom det rörde sig om en skolordbok, var Lindgren hänvisad till att följa skolkommissionens direktiv från 1866 och fortsätta använda Walkers system för uttalsangivelser, men detta blev sista gången det var i bruk. Å andra sidan kom det ingen ersättare för Lindgrens skolordbok förrän 1935, så systemets inflytande fortsatte.

I fråga om grammatik ändrades inget: Lindgren behöll de gamla förkortningarna *va.* och *vn.* för transitiva respektive intransitiva huvudverb, och substantiven behandlades på samma sätt som i den större förlagan. Översättningsförslagen var även här uppradade snarare än grupperade.

Wenströms fickordbok (1894) innebar stora förändringar, inte bara i själva formatet. Ordklass markerades fortfarande för alla uppslagsord, men verben delades inte längre upp i transitiva och intransitiva. Den mest markanta ändringen rörde uttalssystemet. Walkers system övergavs och Wenström använde i stället bokstäver ur det svenska alfabetet plus specialtecknen æ och ʌ. För okomplicerade fall nöjde han sig med att sätta ut ett accenttecken, men utnyttjade dess placering för att ange vokalens kvalitet: *la´ter* respektive *lat´ter*.

Wenström & Harlock (1904) – en svensk-engelsk skolordbok

På den svensk-engelska sidan kom det 1904 en parallell till Lindgrens engelsk-svenska skolordbok. Slutprodukten går under författarnamnen Wenström och Harlock, men tillkomsthistorien är komplicerad. Wenström inledde arbetet tillsammans med några anonyma medarbetare (benämnda ”andra” i Harlocks förord) men det blev mer systematiskt tillsammans med David Lloyd Morgan från 1893. Morgan avled emellertid 1896, varpå Walter Ernest Harlock utsågs till ny

medarbetare.⁶ 1902 avled Wenström och Harlock behövde en ny svensk medarbetare. Valet föll på Eilert Ekwall, som tillsammans med Harlock fullbordade ordboken. 1924 fick den ett tillägg med tio sidor nyord och ord som vissa användare saknat i det ursprungliga verket. Originellt nog i en svensk-engelsk ordbok var vissa av de engelska orden försedda med uttalsanvisningar. Lika oväntat är att dessa anvisningar, utan att det kommenteras, använde sig av full uppsättning IPA-tecken, vilket inte skett i någon svenskproducerad ordbok tidigare. Tillägget var utarbetat av Einar Ekblom med bistånd av Sydney J. Charleston.

Förordet ägnas mest åt tillkomsthistorien, och där uttrycks inga tankar om direktionalitet. Däremot har ”Anvisningar för begagnandet” en engelsk parallellspalt, vilket tyder på att ordboken var tänkt att användas inte bara som en produktionsordbok för engelska av svensktalande utan även i någon mån som en receptionsordbok för svenska av engelsktalande. Detta intryck förstärks av att de grammatiska upplysningarna om de svenska orden är detaljerade, speciellt vad gäller substantiven, som praktiskt taget alltid har bestämd form och eventuell plural angivna.⁷ Huvudverben delas upp i transitiva och intransitiva, nu med de mer genomskinliga förkortningarna *tr.* och *intr.* (jfr *va.* och *vn.* i de tidigare engelsk-svenska ordböckerna).

Vid homografi separeras uppslagsorden och numreras. Vid polysemi och dubbel ordklassstillhörighet används ett system av romerska siffror och, vid behov av hierarkisk presentation under dessa, bokstäver inom parentes. För att ta ett exempel presenteras bokstavssträngen *man* som **I man** ’mane’, **2 man I** ’man’ (a) ’husband’, (b) ’the right man’, **II pron** ’one’. (Återgivandet här är starkt förkortat och förenklat.) Att pronomenet är lagt under substantivet visar att etymologi tilläts spela en

⁶ Harlock föddes 1866. Efter examen vid London University och en period som lärare i Marburg i Tyskland blev han vid 27 års ålder lektor i engelska vid Uppsala universitet. Tjänsten var tidsbegränsad, och efter sju år flyttade han till Kungliga Sjökrigsskolan i Stockholm, där han efterträdde Erik Lindgren (se ovan), som avlidit 1899. Mellan 1909 och 1923 var han lektor vid Handelshögskolan i Stockholm (Bratt 1984:45–46). Parallellt med sina lärartjänster sysslade han med svensk-engelsk lexikografi och fortsatte efter pensioneringen fram till dess att han avled 1951, 85 år gammal. Han hade ingen egentlig konkurrent på området och hade därmed personligen ett enormt inflytande på den engelska som svenskar fick lära sig under åtminstone första hälften av 1900-talet.

⁷ ”Om man t.ex. förser en svensk-engelsk aktiv ordbok för svenskar med uttal och böjning till de svenska uppslagsorden, innebär det att man förutsätter att den också skall kunna fungera som en passiv svensk-engelsk ordbok för engelsktalande.” (Svensén 1987:12). “Böjningsuppgifter vid uppslagsorden i en aktiv tvåspråkig ordbok behövs egentligen bara i sådana fall där osäkerhet kan uppstå.” (Svensén 1987: 67).

roll i strukturen. Ett mer extremt exempel på detta är att adverbet *var* har pronomenet *var* som ingång, vilket gör det svårfunnet, inte bara genom att övergången till adverbet inte markeras med ny rad utan också genom att det ligger 45 textrader om pronomenet emellan.

Wenström & Harlock 1904 var den enda någorlunda stora kompletta svensk-engelska skolordboken i 40 år. Fram till 1935 marknadsfördes den i par med Lindgrens engelsk-svenska skolordbok. Sista tryckningen skedde 1943, och året efter kom Harlocks egen nya skolordbok (se nedan).

Harlocks ofullbordade

De svenska läroverken var alltså från och med 1904 försedda med ett nyproducerat ordbokspar. Ändå började Harlock tämligen omgående att revidera den svensk-engelska. Han startade i liten skala men fick 1919 uppdraget att framställa en ännu större svensk-engelsk ordbok. Kärnan kom av naturliga skäl att bli den tidigare ordboken, men Harlock utvidgade den med material från svenska ordböcker (i första hand Östergrens *Nusvensk ordbok*, som då var under utgivning; första häftet kom 1915) och från ordböcker till engelska från danska, franska, norska och tyska samt från uppslagsböcker av olika slag, både svenska och engelska. 1936 kunde en första del publiceras, omfattande bokstäverna A–K, på 1230 ordbokssidor.

Harlock var själv i stort sett den ende med engelska som modersmål som hade inflytande över och ansvar för projektet, låt vara att han nämner G. Grove och W. Savage i förordet. Bland hans svenska medarbetare var professor Arvid Gabrielson den främste, men listan i förordet upptar femton andra svenskar som varit behjälpliga på olika sätt. De flesta av dessa var lärare i engelska.

Precis som i den tidigare ordboken från 1904 fanns det dubbla versioner av anvisningar för användandet, en på svenska och en på engelska, tryckta i parallella spalter. Systemet med mycket fullständiga uppgifter om de svenska ordens böjning fortsatte också, vilket håller frågan aktuell om dubbel (eller oklar) funktion i termer av aktiv/passiv eller produktion/reception.

Artikelstrukturen kan illustreras (i förenklad och komprimerad form) med behandlingen av bokstavssträngen *grav*. **1 grav I** 'grave accent' **II a[dj]** 'grave', 'falling-rising' **2 grav** 'serious' **3 grav 1** 'trench' **2 a)** 'grave' **b)** 'sepulchre'. Sedan följer en avdelning med exempel på översättningar av **3 grav**, uppdelade under **A** och **B**, utan samband med de **a)** och **b)** som finns under **3 grav 2**. Under **A** (och under **B**) kommer nya **a)** och **b)**, som dock inte skapar någon hierarki under **A** eller **B** utan används för att skilja de olika engelska mot-

svarigheterna till en viss dubbeltydig svensk fras. Presentationsstrukturen är alltså ganska komplex.

Författarens strävan att meddela så många möjliga översättningar som möjligt gör att en del artiklar blir ohanterligt långa. Så t.ex. omfattar behandlingen av uppslagsordet **gå** 13 sidor. Det bör dock noteras att Harlock i sådana fall använder sig av en sorts menysystem. Artikeln **gå** inleds med en uppställning som visar att avdelning **A** kommer att ta upp konkreta betydelser och avdelning **B** metaforiska. Avdelning **C** innehåller exempel på översättningar till **A** och **B**. Avdelning **D**, slutligen, tar hand om frasverb och prepositionsverb, i fallet **gå** med 86 underavdelningar. Dessa kan sedan delas upp ytterligare: kombinationen **gå om** (som är **D 50**) grenar sig i **A** och **B**, som var och en i sin tur har underavdelningarna **a–d**.

En andra del av ordboken, sid. 1231–2096 + 16 sid. rättelser och tillägg till del 1, utkom i december 1951. Den täckte in bokstäverna L–R och skulle visa sig bli det sista som producerades. Harlock hade avlidit hösten 1951, och trots den optimism om en fortsättning och avslutning som hans medarbetare Arvid Gabrielson uttryckte i den dödsruna som trycktes i början av boken, förblev bokstäverna S–Ö obehandlade.

Liksom i den första delen råder det viss oklarhet om direktionaliteten. Visserligen är förordet nu på svenska enbart, men uppläggningsen i stort visar på vacklan i fråga om avsedd kategori användare. Så t.ex. utgör (liksom i del 1) en del böjningsformer av svenska verb egna uppslagsord trots att ingen svensktalande torde ha haft några svårigheter att söka dem under rätt oböjd form. Ett exempel på detta är att **ledde, leddes, lett, letts** – dock inte **ledd** – är fyra separata uppslagsord. På samma linje ligger förhållandet att ordboken tar med ord som den själv markerar som föråldrade, vilket torde innebära att den passar även för avkodning av ålderdomlig svensk text och inte bara översättning av samtida svensk text till engelska eller produktion på engelska i största allmänhet. Ett exempel på detta är att strängen *man* (som användes ovan som illustration till skolordboken från 1904) nu fått ett tillägg av det ålderdomliga adverbet **man**, med betydelsen 'bara' (översatt med 'only').

En extrapolering utifrån det publicerade materialet (ca 2100 sid.) ger vid handen att Harlocks stora svensk-engelska ordbok skulle ha blivit fyra gånger så omfattande som skolordboken från 1904, dvs. runt 3500 sidor. Det förefaller dock som om Harlock fick kämpa för att få upp volymen. Till stor del åstadkoms utvidgningen genom att han lade till avledning och sammansättningar, av vilka många måste ha förefallit konstruerade även för den tidens läsare. Ett (eller två) exempel är

bodstöld/bodtjuvnad, varmed Harlock lyckades få in det engelska ordet 'shoplifting'. De svenska orden finns varken i SAOB eller hos Östergren.

Harlock (1944) – förnyad svensk-engelsk skolordbok

En orsak till att arbetet med den stora svensk-engelska ordboken drog ut på tiden var att läroverkslärarna i engelska under arbetets gång efterfrågade en revidering, i samma skolordboksformat, av Wenström & Harlock (1904). Både Harlock och Gabrielson blev engagerade i detta, men ingen av dem medverkade i alla bokstäver. Den nya ordboken, som explicit ersatte den tidigare skolordboken, utgavs under Harlocks namn 1944 och omfattade 1048 ordbokssidor, en ökning med ca 20% i förhållande till verket från 1904. Beroendet av både den tidigare skolordboken och Harlocks pågående stora arbete var märkbart; i förordet sägs att den nya ordboken är "utarbetad på grundval av den utförliga Harlock Svensk-engelsk ordbok". Beträffande frågan om direktionalitet kan nämnas att det fortfarande gavs detaljer om böjningen av de svenska uppslagsorden. För substantiven infördes dock redundansregler, så att ord som tillhörde vissa "avledningsgrupper", som listades i de inledande anvisningarna, inte fick några böjningsangivelser i själva ordboksdelen.

Kärre et al. (1935) – förnyad engelsk-svensk skolordbok

På den engelsk-svenska sidan inleddes 1916 ett revideringsarbete på skolordboken Lindgren (1891). Uppdraget gick till Afzelius, men efter dennes död övergick det till Kärre. Detta medförde åtminstone två viktiga förändringar. För det första skulle Afzelius ha använt sin egen variant av fonetisk transkription, medan Kärre bestämde sig för att följa IPA. För det andra såg Afzelius det som sin uppgift att bara revidera Lindgrens ordbok, medan Kärre strävade efter större oberoende av det äldre verket. För ordboksarbetet bildades efterhand en grupp som utöver Kärre kom att bestå av Lindkvist (från 1923), Redin (från 1929) och Nöjd (från 1932).

Det färdiga verket kom ut 1935 och kan betraktas som mer användarvänligt än Lindgren (1891), framför allt genom att de olika betydelseerna hos ett ord fördes ihop till grupper, som numrerades. Ett mindre användarvänligt drag var att man ofta följde den princip för ordningsföljden mellan homografer som tillämpades av *A New English*

Dictionary (föregångaren till *The Oxford English Dictionary*) och av *Concise Oxford Dictionary*, som enligt förordet till Kärre et al. (1935) hade stor betydelse för urvalet av ord. Principen innebär att ordningsföljden styrdes av i vilken tidsordning homograferna var belagda i engelskan, inte hur frekventa eller centrala de var.⁸ Det är detta system som gör att **1 fog** är 'efterslätter' och **2 fog** är 'dimma' samt att **flag** med betydelsen 'flagga' överraskande listas först på fjärde plats bland homograferna (efter liljeväxter, stenplattor och vingpennor) i Kärre et al. (1935).

Varje uppslagsord har upplysningar om uttal och ordklass. För uttalet används, som tidigare nämnts, IPA-systemet, men Kärre och hans grupp vågade inte ta steget fullt ut och använda IPA:s lodräta betoningstecken och dess placering före den betonade stavelsen, utan man behöll de traditionella lutande accenttecknen efter vokal- eller (de flesta) diftongsymbolerna (´ för huvudtryck och ` för bitryck). Trif-tonger fick accenttecknet placerat före det tredje elementet.

Kärre et al. (1935) hade en mycket stark ställning vid läroverkens undervisning i engelska och senare i skolväsendet i stort (engelska blev obligatoriskt ämne i folkskolan 1950). I sin tredje upplaga trycktes den om nio gånger, sista gången så sent som 1978. Under perioden mellan 1944 och 1968 marknadsfördes den i par med Harlocks skolordbok.

Svensk-engelsk ordbok 1968

Trots att det började uppstå konkurrens från andra förlag⁹, gjordes det inte på länge något radikalt för att uppdatera den svensk-engelska Harlock (1944) och den engelsk-svenska Kärre et al. (1935). Först 1968 ersattes Harlocks ordbok uttryckligen av *Svensk-engelsk ordbok*. Dess relation till Harlocks arbeten beskrevs i förordet som att de hade tjänat som källa men att *Svensk-engelsk ordbok* var att betrakta som ett nytt verk. Det betonades att det material som övertagits från den äldre ordboken kritiskt granskats med avseende på översättning. Som engelsk medarbetare hade man nu engagerat Vincent Petti, lektor vid Stock-

⁸ ”En synkroniskt inriktad ordbok kan inte gärna ställas upp efter historiska principer.” (Svensén 1987:196).

⁹ I mindre men ändå konkurrerande format fanns på den engelsk-svenska sidan från 1943 Cronwall et al., som sedan bearbetades till Freudenthal et al. (1953). En parallell på den svensk-engelska sidan var Reuter (1952), som marknadsfördes i par med Freudenthal (1953) i flera decennier av Natur och Kultur. 1964 kom första upplagan av Prismas *Modern engelsk-svensk ordbok*, även den mindre men en konkurrent på skolmarknaden.

holms universitet, som kom att fylla luckan efter Harlock för en mycket lång period framåt. Mer marginella insatser gjordes av Alan Dixon, Dennis Gotobed och Walstan Wheeler. Chef för lexikonredaktionen vid Svenska Bokförlaget var vid denna tid Rudolph Santesson.

Ordboken från 1968 fortsätter traditionen att ge fullständiga upplysningar om de svenska uppslagsordens böjning (substantiv och de verb som inte tillhör första konjugationen), trots att huvudsyftet måste ha varit att ge svenskar hjälp med att producera engelska. Dock har man dragit ner på denna information i själva ordboksdelen genom att i ”Anvisningar för ordbokens begagnande” foga in en lista över vanliga substantivslut och dithörande böjningsändelser. De användare som träffar på ett substantiv utan grammatiska upplysningar förväntas alltså gå till denna lista för den händelse att de behöver information om böjningen.¹⁰ Verb som tillhör annan konjugation än den första samt oregelbundna verb får sina temaformer angivna (*le log lett*), men de oregelbundna formerna finns inte som egna uppslagsord.

1980-talets tungviktare

Kärre et al. (1935) blev föremål för viss revidering och hölls tillgänglig på marknaden fram till 1980 (sista tryckningen 1978). Då ersattes den av den största engelsk-svenska ordbok som producerats i modern tid, *Stora engelsk-svenska ordboken* (SESO 1980), med 120.000 ”ord och fraser”, vilket i förordet beskrevs som en ökning med 60% i förhållande till föregångaren.¹¹ SESO var också den första svenskproducerade tvåspråkiga ordbok som utnyttjade datatekniken. För urvalet av ord, fraser och betydelser svarade Vincent Petti. Chef för ordboksredaktionen vid Esselte Studium var Rudolph Santesson under större delen av arbetet, men vid tiden för publiceringen hade han efterträtt av Bo Svensén.

En nyhet i förhållande till Kärre et al. (1935) var att förordet (som var avfattat på både svenska och engelska) följdes av listor över de mest använda källorna och hjälpmedlen. Uttalsangivelserna fick nu IPA:s

¹⁰ Ekonomin i detta system, som först uppträdde i Harlock (1944) men då med fler ändelsegrupper, är mycket varierande mellan olika ordslut. Avledningsändelser, t.ex. *-het* och *-ing*, ger naturligtvis en god besparing, medan ordslutet *-urg* bara tycks beröra *kirurg* och *metallurg* (orden *demiurg*, *dramaturg* och *liturg* ingår inte (längre) bland uppslagsorden 1968).

¹¹ Wright (1981) är en recensionsartikel som granskar SESO 1980 utifrån författarens dubbla status som infödd talare av engelska och som svensk universitetslärare i engelska.

lodräta betoningstecken, högt placerat för huvudtryck och lågt placerat för bitryck.¹²

Nyheterna i SESO 1980 låg främst i ordförrådets innehåll och storlek, men även i fråga om makrostruktur och mikrostruktur innebar den vissa förändringar i förhållande till Kärre et al. (1935). Ett användarvänligt (men utrymmeskrävande) drag var att man övergav det äldre verkets nischalfabetiska makrostruktur med ”stympning” och gick över till en glattalfabetisk, dvs. en struktur där varje lemma börjar på ny rad.¹³ Exempelvis förvandlades strukturen **parent**, **~age**, **~al** nu till tre separata stickord, på varsin rad.

SESO 1980 saknade svensk-engelsk motsvarighet i samma storleksklass fram till 1988, då *Stora svensk-engelska ordboken* (SSEO), utarbetad av Vincent Petti, publicerades. Petti hade vid det laget enligt förordet varit fast medarbetare i över 25 år. SSEO uppvisade samma antal ”ord och fraser” som SESO, dvs. 120.000. Att den svensk-engelska sidan låg ungefär ett årtionde efter den engelsk-svenska i samma storleksklass var, bortsett från att Harlock (1944) fick en ersättare 1968 utan motsvarande ändring på den engelsk-svenska sidan, ett genomgående mönster från sekelskiftet och framåt (1891/1904, 1935/1944, 1980/1988).

Enligt förordet byggde SSEO på *Svensk-engelsk ordbok* men var att betrakta som ny och genomarbetad.

Förord och anvisningar var avfattade på både svenska och engelska. De svenska uppslagsorden var försedda med uppgift om ordklass samt om oregelbundenheter i deras böjning. De oregelbundna formerna var dock inte egna uppslagsord (som i Harlocks arbeten).

Växande tungviktare

¹² Det beslut om accenttecknet som togs av Kärre et al. på 1930-talet med hänvisning till den svenska traditionen (och till psykologiska fördelar) kom alltså att blockera införandet i Sverige av IPA:s lodräta accenttecken i nästan ett halvsekel. Bortsett från att det använts av Goodwin (1928) i en parlör kom det inte i bruk förrän i åttonde upplagan av Prismas *Modern engelsk-svensk ordbok* (1974) och därefter alltså i SESO 1980.

¹³ Termerna finns förklarade i NLO, både på sid. 30 och i den alfabetiska term-delen. Termen ”stympning” används i Svensén (1987:217). Med NLO-termer skulle den motsvaras av ”bruk av representationssymbol eller platshållarsymbol” (NLO sid. 32 och 215).

De båda stora ordböckerna kom i en gemensam andra upplaga 1993, med antalet ”ord och fraser” ökat till 129.000.¹⁴ En viktig nyhet i den engelsk-svenska var att även särskrivna engelska sammansättningar fått bli egna uppslagsord (t.ex. **bone marrow**). I den svensk-engelska ordbokens förord infördes för första gången¹⁵ en tydlig markering av direktionaliteten: ”... syftet med en svensk-engelsk ordbok är att ge användaren ett redskap att kommunicera med engelsktalande personer”.¹⁶

Det stora ordboksparets tredje upplaga kom ut år 2000. Ordförrådet utökades ytterligare, nu till 135.000 ”ord och fraser”, men inga nämnvärda strukturella förändringar gjordes.

Förkortningar genom tiderna

Beskrivningen av nätverket av ordböcker har hittills varit begränsad till de stora verken (med undantag för Wenströms fickordbok från 1894), dvs. ”skolordböcker” och större. Dock har det alltsedan slutet av 1930-talet vid samma förlag (då Svenska Bokförlaget) funnits ett antal mindre ordböcker som varit direkt och öppet beroende av de stora verken. En av lexikograferna bakom Kärre et al. (1935), Ruben Nöjd, publicerade 1939 en förkortad version av denna skolordbok. Nöjds verk fanns tillgängligt i handeln med oförändrat innehåll i över 50 år.¹⁷ Det marknadsfördes i par med den första ordbok som producerats av kvinnliga svenska ordboksförfattare, *Svensk-engelsk ordbok* av Astrid Tornberg och Margareta Ångström, färdigställd 1940 men utgiven först 1942. De båda ordböckerna förekom också som sambunden volym och trycktes om i denna form ännu på 1980-talet såväl i Sverige som i England och USA.

Tornberg och Ångström utnyttjade Harlocks delpublikation från 1936 och hans manuskript för det som sedan kom ut 1951. I förordet nämns speciellt att de dragit ner på antalet sammansättningar bland

¹⁴ Olofsson (1994a) är en omfattande (och kritisk) recension av denna upplaga av ordboksparet.

¹⁵ SSEO 1988 antydde samma sak men i vagare ordalag: ”... ett outhärligt referensverk för alla som vill kunna uttrycka sig rätt på engelska, i tal eller skrift”.

¹⁶ Som kommer att framgå nedan, har denna renodling av syftet inte fått fullt genomslag i urvalet av uppslagsord.

¹⁷ Nöjd (1939) ingår bland de föräldrade verk som granskades och kommenterades i Olofsson (1990) med anledning av att de ännu 1990 såldes i bokhandlarna utan angivelse av verklig ålder utan bara av året för den senaste tryckningen. Sista tryckningen av Nöjd (1939) skedde 1983, och Esselte Studiums lager tog slut 1989.

uppslagsorden. Som nämnts ovan var detta ett område där Harlock utmärkt sig för extrem frikostighet. Den mindre ordboken hade också en klarare linje när det gäller funktionen, i och med att den avstod från all information om de svenska uppslagsordens böjning (men ordklass-tillhörighet angavs systematiskt, bortsett från att substantiv lämnades omarkerade).

Ruben Nöjd tog sig också an Wenströms fickordbok från 1894 och omarbetade den tillsammans med den tredje kvinnan i denna lexikografiska tradition, Anna C. Petterson. Detta verk, som kom ut 1941, utnyttjade nyheterna i Nöjd et al. (1935) så att uttalsbeteckningarna gjordes i IPA och översättningarna sorterades i numrerade grupper. Ordboken marknadsfördes i par med en svensk-engelsk fickordbok, utarbetad av samma Anna C. Petterson, den tidigare nämnda Margareta Ångström och Carl Ernlv. Liksom den något större ordboken av Tornberg och Ångström byggde den på Harlocks arbeten och manuskript. Den hade också samma restriktiva policy för upplysningar om de svenska uppslagsorden.

Vid tiden för andra världskriget fanns alltså inom Svenska Bokförlaget ett komplett sortiment i tre storleksklasser: Kärre et al. (1935) i kombination med verk av Harlock (först ordboken från 1904, sedan den från 1944), Nöjd (1939) i kombination med Tornberg & Ångström (1940) och Wenströms fickordbok omarbetad av Nöjd & Pettersson (1941) i kombination med Ernlv, Pettersson & Ångström (1942).

Det dröjde ända till 1973 innan det kom någon ny förkortning inom sortimentet. Den svensk-engelska skolordbok som 1968 ersatte Harlock (1944) förkortades till *Svensk-engelsk pocketordbok*, som utkom 1973 och sedan bytte namn till *Svensk-engelska ordboken* 1983 utan några innehållsliga ändringar. Namnändringen föranleddes av att förlaget (nu Esselte Studium) bestämt sig för att motsvarande förkortning (1983) på den engelsk-svenska sidan skulle ha sitt namn i bestämd form: *Engelsk-svenska ordboken*. De förkortade ordböcker som därmed fanns från 1983 hade olika utgångsmaterial (skolordboken från 1968 respektive SESO 1980), och även nästa steg (1992) medförde viss obalans, när en förkortning av SSEO (1988) parades ihop med den existerande *Engelsk-svenska ordboken* från 1983. Först 1994 blev det symmetri i systemet i och med att båda kortversionerna byggde på de stora ordböckernas gemensamma andra upplaga från 1993.¹⁸

¹⁸ De ordböcker som jag här kan kalla kortversioner beskrivs i Norstedts marknadsföring som skolordböcker, medan de stora beskrivs som "arbetsredskap för den avancerade användaren".

Ytterligare en storleksklass vid Norstedts förtjänar att nämnas i detta sammanhang.¹⁹ 1987 utkom *Lilla engelska ordboken* (senare *Norstedts lilla engelska ordbok*), författad av paret Vincent och Kerstin Petti.²⁰ Förordet gör en tydlig skillnad mellan aktiv och passiv funktion hos ordbokens båda delar. Det står dock inget om relationen till de båda större storleksklasserna, men eftersom samtliga verk där anges som utarbetade av Vincent Petti, finns det ett klart samband.

Traditionens makt över ordurval och struktur

Ett välkänt problem vid en lång ordbokstradition är att uppslagsord tenderar att "hänga kvar" även sedan de förlorat sin aktualitet.²¹ Olofsson (1994a) nämner **bonddryg**, **högmäld** och **utstyrselstycke** som exempel på ord i 1993 års upplaga av den stora svensk-engelska ordboken som torde ha dröjt sig kvar från Wenström & Harlock (1904) och, i de båda första fallen, även Harlock 1936, snarare än att ha blivit utvalda som sådana ord som en svensk på 1990-talet har behov av att översätta.²² Andra exempel är **allgod**, **blåmjölk**, **evad**, **faktori**, **falka**, **fröklängning**, **förblommerad**, **förvägen**, **gräsa**, **hjärtelag**, **hugna**, **lavoar**, **lisös** och **mejerska**.²³ Viss rensning skedde dock inför andra och tredje upplagan 1993 respektive 2000. Ordet **fardag** fanns med 1988 men försvann sedan, medan **allgod** inte avlägsnades förrän 2000, då även **gallhojta** och **husmorssemester** försvann. Ett intressant mönster visar sig i att en hel del ord som utmönstrats 1968 återkom

¹⁹ Det finns en fjärde, med sammanlagt antal uppslagsord för båda riktningarna på något över 30.000. Där återfinns en ordbok för barn, en amerikansk och en brittisk fickordbok samt en reseparlör. Det skulle föra för långt att försöka relatera dem till de större verken.

²⁰ Dess andra upplaga (1993) ingick i en grupp ordböcker i samma storleksklass som recenserades av Olofsson (1994b).

²¹ Problemet gäller främst aktiva ordböcker; passiva tvåspråkiga ordböcker brukar explicit ha ambitionen att kunna ge åtminstone viss hjälp även vid läsning av äldre litteratur. Det förtjänar att påpekas att fenomenet mycket väl kan ha sin grund i den tidigare produktionens något oklara status när det gäller funktion. Hela tiden fanns det en uttalad eller outtalad ambition att den svensk-engelska ordboken även skulle kunna hjälpa engelsktalande att förstå svenska, inklusive äldre svensk litteratur.

²² Som nämnts ovan, är den avsedda funktionen rent aktiv: "... syftet med en svensk-engelsk ordbok är att ge användaren ett redskap att kommunicera med engelsktalande personer".

²³ Mina fjärdeterminsstudenter i engelska vid Göteborgs universitet våren 2004 har hjälpt mig få fram dessa ord (och flera).

1988, vilket måste tolkas som att de äldre verken har spelat en viss roll som förlagor.²⁴

Även på den engelsk-svenska sidan sätter traditionen sina spår. Makrostrukturen i SESO 1980 vid behandlingen av homonymer är i de flesta fall mycket lik den i Kärre et al. (1935). Den påverkan från *A New English Dictionary* som i Kärre et al. (1935) tog sig uttrycket att ordningsföljden mellan homografer ofta styrdes av historiska hänsyn är fortfarande märkbar i SESO 1980 och de båda senare upplagorna från 1993 och 2000 (exemplen **fog** och **flag** som gavs ovan i samband med beskrivningen av Kärre et al. är oförändrade). Principen, som i och för sig är svår att skilja från tanken att det ovanliga behöver komma först för att läsaren inte skall missa det, tycks leva vidare. Det finns exempel på att homografer som inte fanns med 1935 har lagts in med historiskt baserad ordningsföljd i SESO 1980 och de senare upplagorna (så t.ex. har substantivet **fit** 'sång del av diktverk' (som är så ovanligt att det inte tagits upp i någon enda learner's dictionary) lagts till och fått förstaplatsen, före **fit** 'anfall').

Slutord

En lång och obruten ordbokstradition har både fördelar och nackdelar. Till fördelarna kan räknas uppbyggnaden av en kompetens som kan hållas samman inom ett förlag. Dit kan också räknas den stabilitet som vidmakthålls i fråga om översättningsekvivalenter. Det sistnämnda kan emellertid också hamna på minuskontot, om någon tidig lexikograf missuppfattar ett ord och ingen rättar honom.²⁵ Till de definitiva nackdelarna med en lång lexikografisk tradition hör tendensen att låta ord leva kvar i ordboken trots att de försvunnit ur det levande språket (en tendens som är svår att försvara i en produktionsordbok). Gallringsarbete pågår uppenbarligen, men exemplen i föregående stycke tyder på att man ännu inte nått ända fram. Traditionen är stark.

²⁴ Av mina exempelord illustrerar *allgod*, *blåmjölk*, *faktori*, *fröklängning*, *gräsa*, *högmäld* och *mejerska* detta fenomen.

²⁵ För att ta ett enda exempel, tycks inte Harlock ha uppmärksammat att den svenska sammansättningen *bensår* var (och är) lexikaliserad i betydelsen 'ulcus cruris' och att hans översättningsförslag *leg-wound* därför inte dög som ekvivalent (det skulle bara betyda 'sårskada som man tillfogats i benet'). Det dröjde till 1988 innan detta rättades till, så att *varicose ulcer* presenterades som enda översättning.

Det kan tyckas att de sista avsnitten i denna artikel lämnar den tidigare deskriptiva linjen, men historiska översikter har ju ett begränsat egenvärde. Syftet med dem kan och bör vara att visa att historien kan förklara mycket som måste te sig som mysterier för nutida ordboks-användare.

Litteratur

Ordböcker

- Cronwall, Uno & Fritiof Freudenthal 1943: *Engelsk-svenskt lexikon*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Ernolv, Carl, Anna C. Petterson & Margareta Ångström 1942: *Svensk-engelsk ordbok*. Stockholm: Svenska Bokförlaget.
- Freudenthal, Fritiof, Uno Cronwall & Rudolf Löfgren et al. 1953: *Engelsk-svenskt lexikon*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Goodwin, Henry Buergel: *Svenskt-engelskt parlörlexikon*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Harlock, Walter E. 1936: *Svensk-engelsk ordbok (A–K)*. Stockholm: Svenska Bokförlaget/P. A. Norstedt & Söner.
- Harlock, Walter E. 1944: *Svensk-engelsk ordbok. Skolupplaga*. Stockholm: Svenska Bokförlaget/P. A. Norstedt & Söner.
- Harlock, Walter E. & Arvid Gabrielson 1951: *Svensk-engelsk ordbok (L–R)*. Stockholm: Svenska Bokförlaget.
- Kärre, Karl, Harald Lindkvist, Ruben Nöjd & Mats Redin 1935: *Engelsk-svensk ordbok. Skolupplaga*. Stockholm: Svenska Bokförlaget.
- Lindgren, Erik 1891: *Engelsk-svensk ordbok – skolupplaga – på grundvalen af Wenström–Lindgrens större engelsk-svenska ordbok*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Nilsson, Lars, Per Widmark, August Collin et al. 1875: *Engelsk-svensk ordbok, med Walkers uttalsbeteckning*. Stockholm: L. J. Hiertas förlagsexpedition.
- NLO 1997 = *Nordisk leksikografisk ordbok* utg. av Henning Bergenholtz, Ilse Cantell, Ruth Vatvedt Fjeld, Dag Gundersen, Jón Hilmar Jónsson & Bo Svensén. Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Nöjd, Ruben 1939: *Engelsk-svensk ordbok*. Stockholm: Åhlen & Åkerlund (senare tryckningar Svenska Bokförlaget och Esselte Studium).
- Petti, Vincent & Kerstin Petti 1987: *Lilla engelska ordboken*. Solna: Esselte Studium.

- Reuter, Ole 1952: *Svensk-engelskt lexikon*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Serenius, Jacob 1734: *Dictionarium Anglo-Svethico-Latinum*. Hamburg: Rudolf Beneke.
- Serenius, Jacob 1741: *Dictionarium Suethico-Anglo-Latinum*. Stockholm: (tryckt hos) Peder Momma.
- Tornberg, Astrid & Margareta Ångström 1940/1942: *Svensk-engelsk ordbok*. Stockholm: Svenska Bokförlaget/Albert Bonnier.
- Walker, John 1791: *A Critical Pronouncing Dictionary and Exposition of the English Language*. London & Leipzig: Ernst Fleischer.
- Wenström, Edmund 1894: *Engelsk-svensk ordbok*. P. A. Norstedt & Söner.
- Wenström, Edmund & Walter E. Harlock 1904: *Svensk-engelsk ordbok –skolupplaga*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Wenström, Edmund & Erik Lindgren 1889: *Engelsk-svensk ordbok*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Wenström, Edmund, Ruben Nöjd & Anna C. Petterson 1941: *Engelsk-svensk ordbok*. Svenska Bokförlaget/P. A. Norstedt & Söner.
- Öman, Victor Emanuel 1872: *Svensk-engelsk hand-ordbok*. Örebro: Abr. Bohlins Boktryckeri.

Annan litteratur

- Bratt, Ingar 1982: *Läromedel i engelska utgivna i Sverige 1850–1905*. Studia Psychologica et Paedagogica. Lund: Lunds universitet.
- Bratt, Ingar 1984: *Engelskundervisningens villkor i Sverige 1850–1905*. Årsböcker i svensk undervisningshistoria, volym 156. Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Jespersen, Otto 1909: *A Modern English Grammar on Historical Principles*. Part 1. Sounds and Spellings.
- Olofsson, Arne 1990: Det spökar på lexikonhyllan. Varning för engelska ordböcker som överlevt sig själva. I: *LMS-Lingua* 1990:2, 64–68.
- Olofsson, Arne 1991a: Bilingual Lexicography: Swedish-English, English-Swedish (artikel 321 b). I: Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand & Ladislav Zgusta (utg.): *Wörterbücher – Dictionaries – Dictionnaires*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 3047–3051.

- Olofsson, Arne 1991b: Early Continuity. The First Century of English-Swedish and Swedish-English Lexicography. I: *Moderna Språk* 85:1, 19–25.
- Olofsson, Arne 1994a: Recension av *Norstedts stora engelsk-svenska ordbok*, andra upplagan. Stockholm: Norstedts 1993; *Norstedts stora svensk-engelska ordbok*, andra upplagan. Stockholm: Norstedts 1993. I: *LexicoNordica* 1, 281–292.
- Olofsson, Arne 1994b: Recension av *Engelsk ordbok. engelsk-svensk/svensk-engelsk*. Stockholm: Natur och Kultur, 1992; Bengt Oreström, *engelsk ordbok*, andra upplagan. Lund: Gustava, 1993; Kerstin Petti & Vincent Petti, *Norstedts lilla engelska ordbok*, andra upplagan. Stockholm: Norstedts, 1993. I: *LexicoNordica* 1, 293–300.
- Rogström, Lena 1998: *Jacob Serenius lexikografiska insats*. Göteborg: Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Svensén, Bo 1987: *Handbok i lexikografi. Principer och metoder i ordboksarbetet*. Stockholm: EsselteStudium.
- Wright, David 1981: A Comprehensive English-Swedish Dictionary (CESD) – Some Points of Comparison with Other Dictionaries. I: *Moderna Språk* 75:4, 337–346.